

İstanbul Üniversitesi Yayın No.: 5068

Edebiyat Fakültesi Yayın No: 3451

I S B N 978 – 975 – 404 – 916 - 9

ULUSLARARASI
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ ARAŞTIRMALARI
ÇALIŞTAYI BİLDİRİLERİ
(1-2 Aralık 2010)

Yayına Hazırlayanlar

Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN

Doç. Dr. Enfel DOĞAN

GEÇİŞ DÖNEMİ ESERLERİNDE FONETİK KODLAYICILARIN ANALİZİ (XV.-XVI. YÜZYILLAR)

Halil İbrahim USTA*

ÖZET

Anadolu’da varlığını sürdüren Batı Türkçesinin XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren klasik bir yazı dili olarak standartlaşmaya başladığı ifade edilmektedir. Ancak bu geçiş birdenbire olup bitmiş bir süreç olarak kabul edilemez. Bu sürecin tam olarak hangi zaman dilimini ve hangi sahayı kapsadığı, içinde bulunduğu şartların özellikleri henüz tam olarak ortaya çıkarılamamıştır. Bu geçiş sürecini tetikleyen sebepler ve sonuçları tam olarak belirlendikten sonra Türkçenin daha geç dönemlere ait çözülememiş problemlerine eğilmek mümkün olabilir.

Geçiş dönemi eserlerinin incelenmesi ile Eski Anadolu Türkçesi döneminde başlayan fonetik, morfolojik ve semantik gelişmelerden hangisinin daha farklı bir merhaleye girerek devam ettiğini, hangisinin gelişmesini tamamlayarak artık kalıplaşıp standartlaştığını öğrenmek mümkün olacaktır.

Bu bildiride çeşitli sayısal verileri analiz etmek yerine, “fonetik kodlayıcı” adı verilen bazı ses olaylarının sebepleri, gelişme yolları ve sonuçları üzerinde durulacaktır.

“Fonetik kodlayıcı” dil kullanıcılarının eğilim ve tercihlerini gösteren ve tespit edildiği döneme ait bir özellik olmakla birlikte içerdiği arkaik kalıntılar dolayısıyla önceki yüzyıllara ait eserlerle bağını koruyan hem de geleceğe dair bazı önermeler yapmamıza imkân veren ses gelişmesi veya ses değişimleri arasındaki bağıttır. Bu “fonetik kodlayıcı”ların her biri, zaman içinde gelişimini tamamlayarak çağdaş Türkçede “ağız bölgeleri”nin sınırlarını belirleyen seçici birer özellik olarak günümüze kadar ulaşmış olabilir.

Anahtar kelimeler: Fonetik kodlayıcı, ağız bölgesi, standartlaşma

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ABSTRACT

It is said that standardization of the West Turkic language existing in Anatolia as a classic written language began as of the second half of the 15th century. However, this transformation can not be accepted as a process which was completed immediately. The exact period of time and the field covered by and the surrounding characteristics of this process are not yet fully revealed. It will be possible to address the unresolved problems of Turkish language pertaining to later periods following identification of the causes triggering the said transition period and its consequences.

With review of the literary works of the transition period, it will be possible to find out which of the phonetics, morphological and semantic developments, which began in the period of Old Anatolian Turkish, entered into and continued in a different stage, which of them completed their development, established and standardized.

In this paper, rather than analyzing various quantitative data, we will focus on causes, development ways and results of some sound events called “phonetic encoders”.

The “phonetic encoders” are the link between the sound development and sound changes, which show tendency and preferences of language users. While they are the features pertaining to the period in which they were identified, they maintain a link with the works of the previous centuries thanks to the archaic residuals they contain and allow us to make some suggestions for the future. Each of such “phonetic encoders” may have completed their development through time and reached to the present time as selective features determining the “dialect regions” in Turkish language.

Key words: Phonetic encoders, dialect region, standardization

1. Sorun

Anadolu’da varlığını sürdüren Batı Türkçesinin XV. yüzyılın sonu XVI. yüzyılın başı itibariyle klasik bir yazı dili olarak standartlaşmaya başladığı düşüncesini birçok araştırmacı benimserken, birçoğu da farklı görüşleri savunur.¹ Ben bu görüşü kabul edenler arasındayım. Ancak bu geçiş birdenbire

¹ Ancak, araştırmacılar arasında bu konuda farklı görüşlerin dile getirildiği de bir gerçektir.

* “Batı Oğuz Türkçesinin en az incelenmiş tarihi devrelerinden biri Orta Osmanlıca diye bilinen bilhassa 17. yüzyılı içine alan ve 18. yüzyılın sonlarında bittiği kabul edilen devredir. Bu devrenin en karakteristik hususiyeti, EAT devresindeki fonolojik yapı ile STT arasında bir **geçiş devresi** niteliği taşımasıdır.”(Develi 1995: 3)

olup bitmiş bir süreç olarak değerlendirilemez. Bu sürecin tam olarak hangi zaman dilimini ve hangi sahayı kapsadığı, içinde bulunduğu şartların özellikleri henüz tam olarak ortaya çıkarılamamıştır. Bu geçiş sürecini tetikleyen sebepler ve sonuçları tam olarak belirlendikten sonra Türkçenin daha geç dönemlere ait çözülememiş problemlerine eğilmek mümkün olabilir.

1.1. İkili Yazılışların Anlamı

Eski yazılı eserlerimiz üzerinde çalışma yapanların, genellikle, bu eserlerde tespit edilen ses ve şekil özelliklerinin, dilin hangi boyutunun yansımaları olduğu hakkında bir kaygıları olmadığı gibi, bu malzemenin dildeki değişmelerin izahında nasıl kullanılabilecekleri gibi bir önerileri de bulunmadığı, bugüne kadar yayımlanmış kitapların incelenmesiyle anlaşılabılır. Bu konuda bazı araştırmacılar konuya bilimsel ve objektif bakış açıları ile yaklaşmış ve çok önemli sonuçlara ulaşmışlardır.²

* “**Osmanlılar Dönemi.** ...bu devre XV. yüzyılın ortalarına kadar devam etmektedir. ... XV. yüzyılın ortalarına doğru... Anadolu’da bir yazı dili birliği de kurulmuştu. ... Bu dönem Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlı Türkçesine bir **geçiş** olarak değerlendirilebilir. Zira bu dönemin eserlerinde bir **geçiş döneminin** bütün özelliklerini bir arada görmek mümkündür.”(Özkan 2000: 85)

* “Bu durum, Adlî Divanı’ndaki şiirlerin yazıldığı tarihî dönem hakkında önemli bir ipucu olarak değerlendirilebilir. Nitekim şairin 1447’de doğduğu, 1512’de vefat ettiği dikkate alınırsa, şiirlerin 15.yüzyılın sonları ile 16.yüzyılın başlarında; yani eski Anadolu Türkçesinin sonuyla klâsik Osmanlı Türkçesinin başlarına denk gelen bir **geçiş döneminde** yazıldığı anlaşılmaktadır.... Bu anlamda aşağıda ayrıntılı biçimde verilmeye çalışılan imlâ hususiyetlerinden de anlaşılacağı gibi, Adlî Divanı’ndaki şiirlerin bu iki devir arasındaki **geçiş döneminde** yazıldığını söylemek en doğru yaklaşım olarak görünmektedir.” (Bayram 2008: 128–129)

* “Ancak Osmanlı Türkçesine **geçiş dönemi** olan XVI. yüzyıldan itibaren bu kelimelerin yuvarlak ünlülü şekillerinin yanı sıra düz ünlülü şekillerine de rastlamak mümkündür.” (Gökçe 2009: 993)

* “**Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi** Bu dönem Anadolu Beyliklerinin siyasi varlıklarına son verilip Osmanlı idaresinde birleştirildikleri dönemdir. XV. yüzyılın 2. yarısını kaplayan bu dönem, dil yapısı bakımından Eski Anadolu Türkçesini Osmanlı Türkçesine bağlayan bir **geçiş evresi** durumundadır.” (Korkmaz 2010: 29)

² “Örnekler aldığımız eserlerdeki standart dile göre farklı kullanımların hiçbir zaman, söz konusu eserleri kesin ölçülerle belli bir ağız bölgesine ait saymamızı sağlayacak farklılıkta ve yoğunlukta olduklarını söylemek imkânsızdır. Çalışmamız boyunca vereceğimiz dil uyumuna aykırı kullanımlı örneklerin yanında aynı metinde uyumlu örneklerin daha fazla yer aldıklarını da burada ifade etmeliyiz. Eski Türkiye Türkçesi dönemine ait bazı metinlerdeki dil uyumuna aykırı örnekler, bugün Doğu ve Kuzeydoğu grubu Anadolu ağızlarında ve Trakya ağızlarında biraz daha yoğun olarak görülen uyum dışı kullanımların tarihî şahitleri gibidirler. Bu

Buradaki görüşlerin hakkını teslim ettikten sonra, bu metinlerde kurallı ve kuralsız örneklerin başka bir gelişmeye işaret ettikleri hususundaki düşüncemizi ifade etmek isteriz. Benzer kelimelerdeki farklı ses değerlerinin bir metinde bulunması, o ses değişmesinin ileride tutacağı yolu gösteren bir belirti sayılmalıdır.

Bu konuda ayrıntılı çalışmalar yapmış olan araştırmacılar, yazılı metinlerde kurallı ve kuralsız örneklerin bir arada görülmesini “bölgesel özellikler”e yani nispeten “dil dışı” etkenlere bağlamakta (Duman 2008: 20), biz ise üzerinde durmak istediğimiz bu konuyu “dil içi” gelişmelerin bir sonucu olarak görmekteyiz.³

1.2. Yöntem

Metinlerde görülen ikili yazılışları çözümlemek ve yorumlamak konusunda da araştırmacıların görüşlerine bütünüyle katıldığımızı belirtmek isterim. Bu konuda Johanson’dan aktarılan bir bakış açısı oldukça değerlidir.

“Tek şekilli yazılışlarda, hangi harf veya harekeyle yazılmışsa o şekilde seslendirilmek çözüm olarak kabul edilebilir. Yukarıdaki örneklerdekine benzer şekilde çift harekeyle işaretlenmiş olanların seslendirilmesinde, L. Johanson’un dudak uyumlarını incelediği çalışmasında (TDAY-Belleten, 1978–1979, 152–153) ek ünlülerinin düzensizlik gösterdiği ara dönem için ortaya koyduğu ‘yansızlaşma’ fikrinden yararlanabiliriz. Buna göre bu tür yazılışları değişme sürecinin devam ettiği geçiş merhalesi olarak değerlendirmek ve bu sesleri, ele aldığımız konu için ‘tarafsız bir e ile’ göstermek mümkündür. Bu geçiş merhalesini gösteren yazılışlar çeşitli kelimelerde kök ve eklerdeki ünlü

bakımdan uyumsuz örnekler barındıran metinlerin, standart Eski Türkiye Türkçesi ağzının bir alt ağız grubunu temsil ettiklerini ve belki kültürel çevrenin de etkisiyle bugünkü ağız çeşitliliğinin oluşmaya başladığını gösteren örnekler olduklarını söylemek mümkündür.” (Duman 2008: 13–14)

³ “Gerek Arap harfli Türkçe metinlerde gerekse çeviri yazılı eserlerde bir takım Türkçe veya alıntı kelimelerin tek şekilli olmadıkları, gelişmeli şekillerin yanında kalıplaşmış imlâlarının da yer aldığı görülmektedir. Bunun sebebi, bir taraftan alışılmış imlânın korunmak istenmesi, diğer taraftan Meninski, Viguier. vb. gramercilerin de tespit ettikleri gibi, toplumun değişik katmanlarında görülen telaffuz farklılığının yazıya aksettirilme çabası olmalıdır.” (Duman 2008: 178)

ve ünsüzlerle birlikte alıntı kelimelerdeki fonetik gelişmeler için de söz konusudur. Bunlar orjinal imlâyı bozan yazılışlar olarak karşımıza çıkmaktadırlar.” (Duman 2008: 46–47).

Biz de eski yazılı metinlerde görülen ve aynı kelimenin farklı yazılışlarını aksettiren durumları bir geçiş döneminin izleri olarak tespit etmek, daha sonraki dönemlerde hangi ses değişimlerine yol açtığını izleyerek sonuca ulaşmak istiyoruz.⁴

Bu konuya geçmeden önce, metinlerde karşılaşılan bu farklı seslendirme durumlarına karşı araştırmacıların durumu üzerinde kısaca durmak gerekir. Çünkü eski yazılı metinlerde aynı kelimenin farklı yazılışları karşısında araştırmacıların takındığı tutumlar oldukça ilgi çekicidir:

a) Bir grup araştırmacı, bu farklı yazılışları tarihi-karşılaştırmalı yöntemin yardımıyla, bir başka deyişle etimoloji yaparak çözümlemekte ve daha önceki dönemlere ait metinlerin ışığı altında tümevarımcı bir yaklaşımla bütün bu farklı yazılışları standartlaştırma eğilimindedir.⁵

b) Bir başka grup araştırmacı ise, standart dilin ağızlarını dikkate alarak bugünkü gelişmeler ışığı altında metinlerdeki farklı yazılışları günümüz söyleyişine yaklaştırma eğilimindedir.

c) Üçüncü grupta yer alanlar ise, bu farklı yazılışları fark etmeyip çevriyazısını yaptıkları metinlerin sözlüklerinde bütün bu kelimeleri ayrı madde başlarında ve yeniden anlamlandırarak verme eğiliminde olanlardır.

Hâlbuki metinde bu farklı yazılışları özel bir işaretle belirgin hale getirmek ve sözlükte de aynı madde başında yan yana vermek, en makul yol olarak görülmektedir.

⁴ Yöntem konusunda ise, ses değişimleri/uyumlar konusunda doktora tezi hazırlamış olan Hayati Develi'nin açıklamalarını ilke olarak benimsediğim için, öncelikle her dönemin eş zamanlı değerlendirilmesinin önemini vurgulamak isterim: “... en eski kaynaklardan günümüze kadar bütün dil yadigarları devre devre incelenmeli, böylece fonetik sistemin gelişim prensipleri, fonolojik kurallar ortaya konulmalıdır. Bu da ancak art zamanlı bir inceleme sayesinde mümkün olabilir. (Bunun) için de tarihi devrelerin kendi içlerinde eş zamanlı incelemelerinin yapılmış olması gerekir.” (Develi 1995: 3)

⁵ XV.-XVI. yüzyıllara ait metinleri incelerken, Eski Türkçe dönemi ile karşılaştırmalar yapmak, yöntem açısından yararsız ve hatta gereksiz bir gayret olarak görülmelidir. Bu konuda araştırmacıları uyarmak gerektiği kanısındayız.

Yukarıda kısaca ifade etmeye çalıştığımız durum göstermektedir ki, bir metinde ve/veya dönemde aynı kelimenin ve/veya ekin farklı seslendirme biçimlerine bağlı olarak farklı yazılışları ile karşılaşılması, Türkçenin tarihi fonolojisi üzerinde çalışanlar için önemli bir soru halinde bulunmaktadır.⁶ Bu konunun izahı için öncelikle “farklı seslendirme biçimlerine bağlı olan farklı yazılışların” dil içi etkenler altında mı yoksa dil dışı etkenler altında mı oluştuğu, bu oluşumun ait olduğu periyodun başlama ve bitiş tarihlerinin kesin olarak nasıl tespit edileceği gibi meselelerin hala cevaplandırılmamış olduğu çeşitli kaynaklarda açıkça ifade edilmektedir.⁷

2. Süleymânnâme-i Kebîr’in Seçilme Sebebi

Geçiş sürecinin şartları, gelişme/değişmelerin sebepleri ve sonuçları için güvenilir veriler elde etmek amacıyla bu bildiride Süleymânnâme-i Kebîr’in Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine Kitaplığı 1530 numarada kayıtlı nüshası esas alınmıştır.⁸ Bilindiği üzere Firdevsî-i Rûmî, Süleymânnâme-i Kebîr’de bir yandan İran edebi geleneğinden etkilenerek Hz. Süleyman’ın hikâyesini anlatırken bir yandan da Anadolu’da gelişmiş olan halk kültürüne ait edebi mirası aktarmaya gayret etmiştir. Anadolu’daki halk kültürüne ait bu edebi mirası aktarırken aynı zamanda dönemin konuşma dilinin özelliklerini ifadesine yansıtarak, çağdaşlarına ait klasik Osmanlıca eserlerde bulunmayan ve bugün fevkalade önemli kabul edilen fonetik, morfolojik ve leksik verilere ulaşmamız için önemli bir kaynak oluşturmuştur.

⁶ Burada acaba söz konusu metinlerdeki ikili şekiller bir müstensih dili karışması mıdır, yoksa başlamış bir gelişmenin yarattığı ikilikler midir sorusu ortaya çıkıyor. Bunu çözümlmek çok kolay değildir. Ancak her iki durumda da, fonolojik bir temayülün varlığı açıktır. (Develi 2008: 219)

⁷ “Bununla birlikte 13. – 15. yüzyıllara ait metinleri incelerken bunların verilerinin öncelikle kendi içlerinde değerlendirilmesi gerekir. Eğer bir metinde herhangi bir fonemin veya morfemin farklı şekilleri varsa bunlar sayısal olarak değerlendirilmeli; baskın özellikler bir araya getirilerek o metnin “dil”i tanımlanmalıdır.” (Develi 2008: 214)

⁸ Yazarının XVI. yüzyılın ilk yarısında hala hayatta olduğunu ve telif çalışmalarını devam ettiğini bildiğimiz için *Süleymânnâme-i Kebîr*’i de XVI. yüzyılın ilk dönemine ait kabul ederek, bu bildiriye hazırladık. Ancak bazı kaynaklarda bu dönemlendirmenin farklı olduğunu da söylemek gerek. Mustafa Özkan, “Türk Dilinin Başlangıcı ve Gelişme Alanları” konusunu anlatırken, Anadolu Sahası alt başlığında “Başlangıç Devri Osmanlı Türkçesi” dönemini “XV. yüzyılın ikinci yarısından XVI. yüzyıla kadar devam eden devre” şeklinde ele alıyor ve burada “...Uzun Firdevsî’nin II. Bayezid adına tertip ettiği *Süleymânnâme*’si” diyerek incelediğimiz metinden bahsediyor. (Özkan 2000: 42 – 43)

Bu geçiş dönemi eserlerinin incelenmesi ile Eski Anadolu Türkçesi döneminde başlayan fonetik, morfolojik ve semantik gelişmelerden hangisinin daha farklı bir merhaleye girerek devam ettiğini, hangisinin gelişmesini tamamlayarak artık kalıplaşıp standartlaştığını öğrenmek mümkün olacaktır.

3. Ağızlarla Karşılaştırmanın Gerekliliği

Eski yazılı eserleri incelerken metinlerdeki örneklerle Standart Türkiye Türkçesindeki örnekler karşılaştırılmaktadır. Hâlbuki geçiş dönemini gösteren ses değişimleri, aynı şekilde Türkçenin ağızlarında gerçekleşmemiş ise veya bu değişimlerin zıddına olan örneklerin sayısı Ağızlarda daha çok ise, o takdirde bunlara ses değişmesi demek ve bir dönemin tipik özellikleri saymak mümkün olur mu? Bunlar ancak, sesler arasında bir nöbetleşmenin göstergesi olabilirler. Daha sonraki dönemlerde bu seslerden bazıları yazı dilinin bazıları da ağızların tipik belirteçleri olarak standartlaşabileceklerdir. Dolayısıyla, metinlerden alınan örneklerin Ağızlardaki şekillerle karşılaştırılması daha yararlı olabilir diye düşünüyorum.

(EAT)	B	→	(ST)
β			
(EAT)	B	→	(AĞIZLAR)
6			

Konuşma dili	→	XVI. yy →	AĞIZLAR
Yazı dili	→	XVI. yy →	
ST			↘

4. Fonetik Kodlayıcı

“Fonetik kodlayıcı” dil kullanıcılarının eğilim ve tercihlerini gösteren ve tespit edildiği döneme ait bir özellik olmakla birlikte içerdiği arkaik kalıntılar dolayısıyla önceki yüzyıllara ait eserlerle bağını koruyan hem de geleceğe dair bazı önermeler yapmamıza imkân veren ses gelişmesi veya ses değişimleri arasındaki bağıntıdır. Bir ses değişmesi/gelişmesi, tek başına bir “kodlayıcı”

olamaz. Ancak kendisiyle aynı şartlarda ve fakat farklı yönlerde ilerleyen bir başka ses değişmesi/gelişmesi ile bir arada değerlendirilip yorumlandığı zaman, “fonetik kodlayıcı” olarak adlandırılabilir. Ünlüler veya ünsüzler arasındaki nöbetleşmeler bunun için bir örnek olabilir.

Bu “fonetik kodlayıcı”ların her biri, zaman içinde gelişimini tamamlayarak çağdaş Türkçede ‘ağız bölgeleri’nin sınırlarını belirleyen seçici birer özellik olarak günümüze kadar ulaşmış olabilir.

4.1. Ses Değişmeleri ve Fonetik Kodlayıcılar

Eski yazılı metinler üzerinde çalışanlar arasında yaygın olan bir alışkanlık sonucu, metinlerde bazı ses değişmelerinin bulunduğu üzerinde durulmakta ve örnekler verilmektedir. Türkiye’de yapılan metin yayınlarının geneli böyledir. Aşağıda bir iki örnekle durumu hatırlatmak isterim:

- A. “Eserimizde geçen bazı kelimelerde kelime ortasındaki (hece başında) -k-lar -h- olmuştur. ahşam, ahsır-, kohu, uyhu.” (Çatıkkaş 2009: 48)
- B. “Üzerinde çalıştığımız eserde ‘ğ’ ve ‘g’ seslerinin düşmesi neticesinde meydana gelen kelimeler aşağıya alınmıştır: çeri > çerig, kamu > kamuğ, kapu > kapuğ” (Çatıkkaş 2009: 50)

Dikkatlice bakınca yukarıdaki ifadelerde (rapor yazarların da farkına varmadığı)⁹ çeşitli problemlerin bulunduğu görülmektedir:

- a) İlk olarak, bir karşılaştırma yapmak ve sonuca ulaşabilmek için en az iki örneğin aynı metinden alınmış olması gerekir. (A) metninde yalnızca birer örnek bulunmaktadır.
- b) (B) örneğinde ise, aslında o metinde bulunmayan(tanıklanmayan) kelime ve ekler kullanılarak metin incelemesi yapılmaktadır.

⁹ Adı geçen kitapta bu türden örneklerin sayısı, burada sayılamayacak derecede fazladır.

Bu noktada iki büyük problemle karşılaşırız: **Birincisi**, bir metnin ait olduğu dönemin tümünü temsil ettiğini iddia etmek imkânsız olduğu için, yapılan karşılaştırmalardan elde edilecek çıkarımların hatalı olma ihtimali yüksek olacaktır. **İkincisi**, bir kelime veya ekin aynı metinde farklı yazılışları bulunması sebebiyle, bu sefer de iddia edilen ses değişmesinin o dönemdeki durumu hakkında yapılan çıkarımların hatalı olma ihtimali vardır.

Burada öncelikle ses değişmesi ve/veya gelişmesinin sonuç değil, süreç olduğu ilkesini kabul etmek gerekmektedir. Bu ilke, kendi içinde çelişkiler gösteren tespitlerin aşılmasında yardımcı olmaktadır. Ancak bu ön kabulden sonra, fonetik kodlayıcıların türleri, özellikleri ve mesajları çözümlenebilir.

Eski yazılı metinlerde karşılaşılan ikili yazılışlar, aslında fevkalade değerli bilgiler içermektedir. Seslerin yazılışlarındaki farklılıklar, öncelikle o dönemde seslerin telaffuzlarında bir belirsizlik olduğunu göstermektedir. (*Yoksa, yukarıda verilen ve pek çok incelemede tekrar edilen bir uygulamada olduğu gibi, metindeki örneklerle onların geçmişteki muhtemel biçimleri arasında bağlantı kurarak seslerin değişim gösterdiğini iddia etmek için kullanılamaz.*) Önemli olan bu belirsizliğin hangi sesin lehine geliştiğini tespit etmek veya bu tespit için çeşitli yöntemler geliştirmek gerekmektedir. (*Eğer “söz konusu kelime veya eklerin ağızlardaki veya çeşitli lehçelerdeki durumuna bakarak buna kolayca cevap verilebilir” denilirse, o takdirde bütün kelime ve eklerin çağdaş lehçeler ve ağızlarda yaşamadığını, birçoğunun yazı ve konuşma dilinden düştüğünü hatırlatmamız gerekecektir.*) O halde metinler üzerinde yapılan incelemelerde, ses değişimleri ve/veya gelişmelerini, yalnızca metnin kendisini, dönemini ve o döneme ait diğer eserleri dikkate alarak çözümlemek, bunun için de fonetik kodlayıcılardan yararlanmak daha geçerli bir yol olabilir.

4.2. Süleymânnâme-i Kebîr’de İmlâ

Süleymânnâme-i Kebîr’de imlâ, bir yandan ses bilgisi öte yandan anlam bilgisi bakımından ayırt edici bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bizi bu yargıya götüren belli başlı ölçütler şöyle açıklanabilir:¹⁰

A. Sayı bildiren, varlıkların sayı ve miktarlarını ifade eden **niçe** ile nitelik nasıllık bildiren **nice**’nin birbirine karışmasını önlemek için

¹⁰ Bu bölümde verilen örnekler, doktora tezimizin PDF sayfalarından alınmıştır: (Usta 1995).

Süleymânnâme-i Kebîr'de genel olarak izlenen tutum şöyledir: **niçe** her zaman (چ) ile yazılır ve istisnası yoktur. Aynı şekilde **nice** de (ج) ile yazılır.

B. Kelime başında /o/ ile /ö/ ve /u/ ile /ü/ ünlülerini birbirinden ayırt etmek için imlâda özel bir yol tutulmuştur.

/ö/ ve /ü/ ünlüleri ötreli elifle (')

/o/ ve /u/ ünlüleri ötreli elif + vav ile gösterilmiştir. ('و)

o
اُولُز 1a.7
اُولُزْدُت 1b.1

ö
اُولُزْطُورْدُ 19a.6
اُولُزْ 59a.1,9

u
اُولُزْاَنْدُ 31b.16
اُولُزْاَنْدُ 31b.17

ü
اُولُزْاَنْدُ 4b.8
اُولُزْاَنْدُ 22a.1,55b.4

C. Ön seste yer alan /ı/ ve /i/ ünlülerinin belirlenmesinde de aynı yol izlenmiştir. /ı/ ünlüsü için elif + yâ (ی) ve /i/ ünlüsü için de esreli elif (ی) kullanılmıştır.

ı
اُولُزْاَنْدُ 10a.7
اُولُزْاَنْدُ 10a.20

i
اُولُزْاَنْدُ 4a.21
اُولُزْاَنْدُ 7a.9

D. Üç noktalı kef (ک) harfi ses bilgisiyle ilgili bazı meselelerin halledilmesine yardımcı olmaktadır. Bazen yan yana gelen iki (ک) harfinin okunuşundaki karışıklığı önlemek üzere bazen de /ñ/ okunması gereken harfin /g/ olarak okunmamasını sağlamak üzere bu işarete başvurulmaktadır.

Ayırt edici bir işaret olarak üç noktalı kef (ک :) Türkçe sözlerde olduğu gibi bazı Farsça sözlerde de kullanılmıştır. Örneklerden anlaşıldığı üzere üç noktalı kef (ک :) tonsuz /k/ ünsüzünü tonlu /g/ ünsüzünden ayırmak amacıyla kullanılmıştır.

دَکَلْ	50b.16	کَندُو	57b.18
کَرُوْبْ	51a.6	دَکُوْبْ	57b.19
کَبِی	52a.2,3,5	کَرْدِی	58a.6
کَلَمَزْ	53b.11	کَرْکَدَنْ	62a.21
سَرِکَرَانْ	55b.9	کَرِی	73b.4
کَرَنْ	55b.21	یَکَرِکِی	74b.17
کَلَوَزْکَر	56a.12	کَرِفَنَارْ	93a.6
کَرْدِیَلَرْ	56a.21	اِشْکِنْ	94a.16

E. *Süleymânnâme-i Kebîr*'in imlâsıyla ilgili dikkate değer bir özellik de ünsüz ikizleşmesiyle ilgilidir. Bu durum şedde (ˆ) ile gösterilmektedir.

طُوْرُزْ مِشْسَهْ	74b.12	ˆtˆururmissa
طُشْسُقْ	75b.16	ˆtˆussaq
طُشْسَاقْ	80a.17	ˆtˆussaq

F. Ünlü karşılaşmaları sonucunda ortaya çıkan durumu, *Süleymânnâme-i Kebîr*'in imlâsı, tereddüde yer bırakmayacak şekilde -y- türemesi ile belirginleştirmektedir.

دُشَمَیْدِ	4b.6	düşmeyeydi
یَپَمَیْدِ	4b.8	yapmayaydı
نَیچُون	57b.18	neyçün
طَرَاقِلَا	57b.21	tırāqayla
قُولِیْ	59b.3	kolıyla

G. *Süleymânnâme-i Kebîr*'in imlâsından hareketle tespit ettiğimiz bir diğer özellik, kalın veya ince sıradan ünlü bulunduran sözlerdeki /t/ > /d/ değişmesiyle ilgilidir. Türkiye Türkçesinde kelime başında /t/ bulunduran şekillerin (ince sıradan veya kalın sıradan) eserin yazıldığı dönemde aynen korunduğu; Türkiye Türkçesinde kelime başında /d/ bulunduran şekillerin, ince sıradan sözlerde /t/ > /d/ değişmesine uğradığı (düpdüz, depe gibi); kalın sıradan sözlerde ise /t/ > /d/ veya /t/ > /t̤/ şeklinde ikili imlânın hâkim olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bununla birlikte kalın sıradan ünlü bulunduran bazı sözlerde /t/ > /d/ ~ /t̤/ değişmesinin olmadığı, aksine (ت) bulunduran şekillerin korunduğu belirlenmiştir:

tuz	توز	143a.7,8
toz	توز	2a.7,56a.5...
top (tüfeng)	توپ	96b.17,101b.1
tug	توغ	120a.17
otak	اوتاق	6a.18,40b.10...

H. Harekelerle ilgili bir başka tespit, *Süleymânnâme-i Kebîr*'de Arapça, Farsça veya Türkçe bir söz üzerinde yer alan harekelerin iki şekilde okumayı mümkün kılmasıdır. Bu durum dönemin imlâsındaki kararsızlığı ve değişkenliği de göstermektedir. *Süleymânnâme-i Kebîr*'in metnini hazırladığımız 43., 44. ve 45. ciltler içinde 44. ciltle birlikte ikili harekelemenin sayısında artış bulunduğunu tespit ettik.

اَتْ وَ اَرْ 31b.5	كروُسْنه 55b.15
كه 41b.20	سُورب 55b.16
عَذْرُخَوَاة 50a.1	وَرُوب 56a.7
افلاك و ملك 50a.8	غز نَغِي 56b.5
دُرُملش 51b.8	چَتشدِيلر 57a.19
يَكز 52a.4	گاه و د لك 58b.2
خوف و خطر 52b.2	رُوحا نچون 58b.18
سُيُنْدِرِي بِلدى 53a.13	مَرْبُ حَرْب 62a.9
هيبت و صلابت 53b.8	چَقْلدق 74b.8
سَام و سوار 53b.13	جَرْمَنِي 78a.9
أَشْبُو 53b.14	كَنْدَنَك 98a.4
مُورُ دُمار 54a.7	

I. Türkçedeki /b/ > /v/ > Ø değişmesinin geçirdiği süreci *Süleymânâme-i Kebir*'in imlâsından yola çıkarak örneklemek mümkündür:

صو 23b.20	su
صونوك 17b.5	sunuñ
صوي 36b.21	suy1
صوي 37a.8	suy1
صو 53a.14	suv1
صويم 146b.12	suvıyam

J. (i -) ek-fiilinin uyuma girdiği durumlarda birleşik yazıldığı tespit

edilmiştir.

وَارِدِي 6b.16,18

وَارِي 6b.19

يُوغَلِي 6b.19

يُوغِيلِي 6b.18

5. Fonetik Kodlayıcıların Analizi¹¹

Burada yalnızca ses değişmesi (/ başkalaşması / gelişmesi) durumlarını açıklamada kullanılan fonetik kodlayıcılara örnekler vermeye çalışacağız. Öte taraftan, ekleşme sırasında ortaya çıkan özel durumlar sebebiyle, kelimelerin bünyesinde görülen kodlamalar incelenecek; eklerdeki duruma temas edilmeyecektir.

5.1. Ünlü Değişmelerindeki Fonetik Kodlayıcılar

[I ~ A]

Süleymânnâme-i Kebîr'de görülen en yaygın ünlü değişmesi (i ~ e; e ~ i) ünlüleri arasındadır. Ünlüler arasındaki bu değişme o derece ilerlemiştir ki, aynı satırda hatta aynı söz grubu içinde de farklı şekiller tespit edilmiştir.¹² Öte yandan, bu ses değişmelerinin *Süleymânnâme-i Kebîr*'in 44. ve 45. ciltlerinde daha yoğun olarak görülmesi de ilgi çekicidir.

Farklı sayfalarda:¹³

bel	105a.16	bil	3a.1
beş	53b.8	biş	1b.14
beşinci	102a.10	bişinci	9b.9
çek-	8b.10	çik-	80b.4

¹¹ Eski yazılı metinlerde görülen ses değişmelerini, bazı araştırmacılar, o dönemde canlılığını koruyan ağızlara ait özellikler saymaktadırlar. (Karahana 2006; Develi 2008)

¹² Burada Türkçenin halen çözümlenememiş bir meselesi olan kapalı e (è) sesi olduğu varsayılan örneklerle diğerlerini bir arada vermeyi tercih ettik.

¹³ Alıntı kelimelerde de benzer değişimlere rastlamak mümkündür: cilve – celvegâh; çınar – çenar; firişte – ferişte; gürdigâh – gürdegâh; minber – menber; nergis – nerges; pehlivân – pehlevân; pîş-keş – peşkeş; şâdırvân – şâdervân; yâsemîn – yâsemen.

deril-	103b.3	diril-	3b.20
elt-	92b.12	ilt-	9a.21
et-	108b.17	it-	5b.4
gerçek	67a.3	girçek	7b.18
geç-	25a.10	giç-	13a.17,15a.21
get-	108b.12	git-	6a.10
iñren-	131b.6	eñre-	102a.15,110b.2
keçi	73b.13	kiçi	74a.7
neçe	109a.12	niçe	1b.17
neçün	104a.21	niçün	88b.5
seç-	85a.1	siç-	82b.12
sepele-	14b.2	sepile-	96b.21
ver-	118a.11	vir-	10a.13
yedi	57b.14	yidi	9a.1
yeg	105a.20,121b.3	yig	4b.14,7a.7
yeleklü	102a.18	yileklü	19b.14
yep-	83a.14	yip-	40a.19
yet-	109a.19	yit-	20b.15
yetmiş	100a.20	yitmiş	95b.1

Aynı sayfada:

get-	108b.12,17	git-	108b.19
yedi	57a.10	yidi	57a.9
derilmiş	64b.13	dirüp	64b.12

Elimizdeki bu verileri değerlendirdiğimizde, (i ~ e) veya (e ~ i) arasında gerçekleşen bir değişmeden bahsetmek yerine, bu ve benzeri örneklerde ilk hecede /e/ veya /i/ sesinde bir nöbetleşmenin varlığını ifade etmek gerekir. Dilde standartlaşma olduktan sonra, /e/ veya /i/ bulunduran

biçimlerden biri ağızlar diğeri yazı dili tarafından benimsenmiş olacaktır. Bugün yazı dili /e/ söyleyişini, ağızlar ise /i/ söyleyişini tercih etmiştir.

[U ~ I]

Süleymânnâme-i Kebîr'de bazı kelimelerde dar-yuvarlak ünlüler /u/ /ü/ ile dar-düz ünlüler /ı/ /i/ arasında karşılıklı değişimler görülmektedir.

İsimlerde: ¹⁴

berü	25a.5	beri	117a.16
degül	4a.3,9...	degil	88a.21
dütün	37b.2	dütün	52a.6
gendü	2a.3	gendi	79b.20,98a.4
içerü	6b.2	içeri	126a.20
ayru	17b.15	ayrı	53a.11
aruluk	145b.13	arı tenlü	51b.5
boynuz	51a.16	boynız	51a.17
boyun	85b.3	boyın	82b.3
bulut	1b.2	bulıt	52a.1
kargu	30a.15	kargı	65b.16
kazuk	72b.13	kazık	72b.13
ogur	55b.13	ogır	149b.19
saluk	122b.4	salık	94b.5
sanu	72b.9	sanı	72b.17
süñü	18b.16	süñi	18b.15
uzun	24a.11	uzın	134a.4
yavu	136a.7	yavı	95b.8
yalun	134a.10	yalın	89b.21
yılduz	140a.15	yıldız	140a.15

¹⁴ Alıntı kelimelerde de benzer değişimlere rastlamak mümkündür: fitâ – fûte; galbîr – galbur; gurunbiş – gurunbuş; pehlivân – pehlûvân; servi – servü; sive – söve.

Fiillerde:

bürü-	17.b.2	büri-	52a.6
çevürüp	59b.4	çevirüp	61b.9
dürüş-	57a.9	düriş-	65a.16
eksül-	40a.5	eksil-	147b.5
görün-	13a.6,15b.17	görin-	13a.8
görüş-	21a.20	göriş-	8b.3, a.1,43b.16
götür-	7a.18	götirecekdür	52b.7
indür-	22b.8	indire	89a.19
sün-	63b.16	siñ-	56a.8
yörü-	27a.16.....	yöri-	29b.10.....
yörüt-	14a.1	yörit-	11b.13
baş kaldurup	51a.7,63b.15	baş kaldırıp	51a.2,63b.16
bozul-	29a.15,55a.10,97a.9	bozıl-	127b.2,150b.2
bulun-	46b.21	bulın-	126a.15
buluş-	51a.8	bulış-	50b.19,56b.15
dokun-	103b.4	dokın-	104b.18
kakı-	71a.4	kaku-	81a.19
kocun-	118b.15	kocın-	123b.7
okun-	128b.15	okın-	69a.15
soruş-	41a.2	soriş-	71b.9
sunuş-	56b.18	sunışdılar	56b.19;61b.13
tokun-	53b.3	tokın-	55b.5
yoşu-	102a.18	yoşı-	73a.11

[A ~ U]

Süleymânnâme-i Kebîr'de bazı kelimelerde geniş-düz ünlüler /a/ /e/ ile dar-yuvarlak ünlüler /u/ /ü/ arasında karşılıklı değişimler görülmektedir.¹⁵

dönder-	40b.4	döndür-	40a.20
gönder-	8a.14,15	göndür-	8a.11
kondar-	40b.10,42b.19.	kondur-	8a.11,13; 84b.3
divşür-	131b.9, 137a.3	döşür-	142b.1
gevde	6a.21,29a.16,...	gövde	81a.10,109b.18,19

5.2. Ünsüz Değişmelerindeki Fonetik Kodlayıcılar

[t ~ d]

Böyle bir değişimin varlığı eserin imlâsından açıkça anlaşılmaktadır. Sayı bakımından da t-‘li şekiller, d-‘li şekillerden daha çoktur. Bunların sıra yan yana kullanılması ve bazı alıntı sözlerin yazımında da bu seslerin karıştırılmış olması (kannâṭ قنط ; sıbd صبد) bizi, o dönemde ses değeri bakımından /t/ ve /d/ seslerinin birbirine yakın olduğu sonucuna götürmektedir.

İlk hecede:¹⁶

tutaklu	64b.19	dudaklu	110b.19
tag	11a.5....	dag	116a.20
Tımışkî	19b.14; 73a.15	Dımışkî	33b.8,30a.15
tutsak	74a.18,74b.4.	dutsak	131a.3
kat-	31a.2	kad-	117a.10
tun-	121b.18	dun-	122a.13
durdı	100a.5	tururdı	143a.4

¹⁵ Alıntı kelimelerde de benzer değişimlere rastlamak mümkündür: cılava – cılavu; ma‘âf – mu‘âf.

¹⁶ Alıntı kelimelerde de benzer değişimlere rastlamak mümkündür: dâsîtân ~ tâsîtân

durduğu	104b.8	turduğu	104b.7
duran	106a.9	turan	106a.9
cenge tur-	118b.12	cenge dur-	119a.12
karşu tut-		karşu dut-	121a.7
ma`zûr tutuñ!	72a.7,13;136a.13.	ma`zûr dut-	
			133b.21,135a.1
masaf tut-	52a.11	masaf dut-	
			103a.19,122a.2
saf tut-	45a.13, 48a.9	saf dut-	102b.6,107b.8
şek tut-	42a.6,150b.11	şek dut-	23b.14

Diğer hecelerde:¹⁷

at	20b.6	ad	
3a.1,5....			
bulut	42a.18	bulud	
57a.14,71a.17			
kanat	118a.3	kanad	92b.1
kurt	10b.5,6,7	kurd	89a.15
neft otı	122b.7	neft odı	112b.20
otak	6a.2,18...	oda	64a.5
polat	19a.7, 53b.2	polad	18a.14
dit-	30b.19	did-	84a.18
iste-	6,9b.5,10	isde-	134a.9

[k ~ h]

irak	73b.4,92a.8,...	irah	127b.17
------	-----------------	------	---------

¹⁷ Alıntı kelimelerde de benzer değişimlere rastlamak mümkündür: rişde ~ rişte, sıbt ~ sıbd, zeberced ~ zebercet.

korku	17b.17,20a.1 ...	korhulu	31a.17
kulak	6b.10,51a.17,60b	kulah	59a.14
toprak	2a.8,5a.13,21a.12	toprah	137b.8
yoksa	20b.10,49a.5,65b.2	yohsa	18a.3,58b.6,64b.8,71a.6

[k ~ g]

kalbîr	150a.20	galbîr	56b.13,73a.14
kankı	3a.5,3b.10,4b.20...	kangı	108b.13
kılıç balçakı	71b.15	kılıç balçağı	19b.7,75b.11

[b ~ p]

but-perest	14b.2	put-perest	9b.3, 89b.15,98a.6
çoban-beçe	64b.10.	çopan-beçe	65a.2
habs it-	30b.1,84b.14	haps it-	61a.1,76b.17
habsa sal- penbeveş	81a.10,85b.11 56a.8,84a.18	hapsa sal- penpe	80a.19 149b.4

[g ~ h]

bâğça	53a.1	bahçe	96a.5
-------	-------	-------	-------

[ş ~ ç]

şâm	145b.21	çam ağaçları	140b.13.
-----	---------	--------------	----------

[ş ~ s]

benefşec	116a.19	benefsec	144b.19
----------	---------	----------	---------

[j ~ c]

ejderhâ	51b.10	ecderhâ	54b.7
---------	--------	---------	-------

[ç ~ y]	çelek	83b.11	yelek	74b.21
[l ~ r]	tavşancıl	82a.21,137a.1	tavşancır	57a.16
[f ~ v]	ufan-	19a.1,19b.5	uvan-	31b.16
[v ~ y]	üvez	35b.9	üyez	9b.18
	suvıyam	146b.12	suyunu	22b.13
[n ~ m]	penbeveş	56a.8,84a.18	pembe	111a.3
[ñ ~ n]	siñ-	28b.17,56a.8	sün-	63b.16,107a.14
	sırtlañ	112b.7	sırtlan	110a.3
	yalıñ	89b.21	yalun	134a.10

Sonuç ve Öneriler

Bir (1) nolu dipnotta da gösterdiğimiz üzere, Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlı Türkçesine geçiş döneminin sınırlarını, her yazar başka türlü değerlendirmiştir. Bu belirsizliğin önüne geçmek için, geçiş dönemini belirleyen ses değişmelerini (/ başkalaşma / gelişme) fonetik kodlayıcıları kullanarak tespit etmek, iyi bir başlangıç olabilir.

Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlı Türkçesine geçiş döneminin ait ses değişmelerinin, XV. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyılın başlarında kaleme alınmış olan ve yazarın bizzat denetiminden geçtiği kabul edilen *Süleymânâme-i Kebîr*'de de görülmesi, geçiş dönemini XVII. yüzyılda değil, XVI. yüzyılda başlamış saymak için önemli bir dayanak noktası oluşturabilir. Bu konu tekrar gözden geçirilirse, Türkçenin dönemleri hakkında daha uygun bir tasnif yapılabilir.

Bugüne kadar ses değişmesi (/ başkalaşması / gelişmesi) başlığı altında yer verilen ve *Süleymânâme-i Kebîr* metninden örneklerle göstermeye

çalıştığımız fonetik kodlayıcı niteliğini taşıyan bu tür *ses gelişmelerinin* artık yeni çalışmalar ışığında tekrar değerlendirilmesi, özel bir terimle adlandırılması gereklidir. Bu tür ses gelişmeleri için *nöbetleşme* terimi uygun bir karşılık olabilir.

İkili yazılışlar, metinlerdeki hatalı örnekler olarak kabul edilmemeli, ne kadar sıklıkta geçtiği ve bu tür yazılışlara hangi durumlarda rastlandığı sayısal yöntemlerle belirlenmelidir.

İkili yazılışları, müellif veya müstensihin kültürel ve coğrafi çevresi gibi “dil dışı” etkenlere bağlamamak; aksine, dilin kendi gelişme mekanizması anlamındaki “dil içi” sonuçlar olarak değerlendirmek daha yararlı olabilir.

(1.2.), (4.1.) bölümlerinde ve (7) nolu dipnotta ifade edildiği üzere, bu tür metin çalışmalarında kullanılacak yöntem, her şeyden önce eşzamanlı olmalı ve bu yöntemde bizzat metnin kendi iç dinamikleri hareket noktası olarak alınmalıdır.

KAYNAKÇA

- BAYRAM, Yavuz (2008) “Sultan İkinci Bayezid-i Velî (Adlî) Divanı’nın British Library Nüshasında İmlâ Hususiyetleri”, *Turkish Studies*, V. 3/6, 125–158.
- ÇATIKKAŞ, Ata (2009) *Firdevsî-i Rûmî Süleymânâme-i Kebîr*. Ankara: TDK
- DEVELİ, Hayati (1995) *17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*. Ankara: TDK.
- DEVELİ, Hayati (2006) *Osmanlı’nın Dili*. İstanbul: 3F Yayınevi.
- DEVELİ, Hayati (2008) “Eski Türkiye Türkçesi Ağzılarının Sınıflandırılması”, *Turkish Studies*, V. 3/3, 212–230
- DUMAN, Musa (1995) *17.Yüzyılda Ses Değişmeleri*. Ankara: TDK
- DUMAN, Musa (2008) *Makaleler*. İstanbul: Kesit Yayınevi.
- GÖKÇE, Aziz (2009) “Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlı Türkçesine Dudak Uyumu ve Ünsüz Uyumu”, *Turkish Studies*, V. 4/3, 991–1012.
- GÜLSEVİN, Gürer – BOZ, Erdoğan (2004) *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- KARAHAN, Leyla (2006) “Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili-Ağız İlişkisi”, *Turkish Studies*, V. 1/1, 1–12.
- KORKMAZ, Zeynep (2010) “Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri”, *Turkish Studies*, V. 5/1, 1–41.

-
- ÖZKAN, Mustafa (2000) *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- USTA, Halil İbrahim (1995) *Süleymânnâme-i Kebîr (İnceleme – Metin - Sözlük)*. Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, VI+752 s.
- USTA, Halil İbrahim (2010) “Firdevsî-i Rûmî’nin Bir Münazarası”, *DTCF Dergisi*, 49, 1(2009), 61–93.